

Számítógéppel a beszédművelésért A köznyelvi zárt *ë*

BUVÁRI MÁRTA

Miért köznyelvi?

A Bárcai Alapítvány és a MorphoLogic Kft. bemutatója

Mindketten, Mészáros András is, én is a 40 évvel ezelőtti egri kiejtési konferencián elhangzott vita nyomán kezdtünk el a nyílt *e* – középzárt *ë* kérdésével foglalkozni, ezért neveztük el alapítványunkat Bárcai Gézáról, aki akkor az *eë*-zö kiejtés igényesebb köznyelvi normaként való elismerése mellett érvelt. [1] Egyúttal az ő emlékének is tisztelgünk jelen előadásunkkal halála 30. évfordulója alkalmából (1975. november. 7.).

Először is két fogalmat kell tisztáznunk.

Általában zárt *ë*-ről (szakszerűbben középzárt *ë*-ről), *ë*-zésről szoktak beszélni. Pedig az egyetlen *e* fonémát használók kiejtéséből nemcsak a középzárt *ë* hiányzik, hanem a nyílt *e* is, megvalósuló *e* hangjuk a kettő között lebeg, vagy nyíltabb, vagy zártabb, vagy alkalmilag változik. [2] Ez műszerrel is kimutatható. (30 évvel ezelőtt az ELTE Fonetikai Tanszékén Bolla Kálmán segítségével végzett kísérletem szerint a nyílnak vagy zártnak egyértelműen fel nem ismerhető *e* hangok egyik formánsa a nyílt *e*-re, másik a zárt *e*-re jellemzőnek felel meg. [3]) 2003. novemberi budapesti kiejtési konferenciánkon Bolla Kálmán egyenesen azt fejtette ki, hogy a nyílt *e*-t fenyegeti veszély. [4] Ezt erősíti Sente Imre ugyanott felolvasott írása, amelyben javasolta az *ë*-zés kifejezést. [5] Mivel ezt egy kicsit nehézkes kimondani, mi azóta az *eë*-zés kifejezést használjuk.¹

A másik tévedés, hogy általában besorolják az *eë*-zést a nyelvjárási jelenségek közé. Igaz, hogy a nyelvjárásokban él a legtisztábban, de nem egyetlen nyelvjárásban, hanem majdnem mindben, és a vidéki városi, művelt nyelvben is. A *köznyelv* fogalmának többféle felfogása létezik: **1.** az irodalmi nyelv beszélt változata; **2.** a művelt, ill. a városi emberek beszéde; **3.** közös, mindenki által értett nyelvváltozat (köztes nyelv). Az első megfogalmazás szerint tehát az *eë*-zés nem köznyelvi, a második és harmadik szerint azonban igen. Regionális – magyarul táji – köznyelvnek is szokták nevezni. Mi

---

¹ A lektor véleménye szerint meggondolandó, mivel az *ë* nemcsak az *e*-vel áll oppozícióban, hanem még legalább 8 köznyelvi hang helyén szerepel a nyelvjárásokban.

nem nyelvjárási szinten foglalkozunk vele, hanem köznyelvi szinten. A mai kor rugalmasabb, mint az I. egri kiejtési konferencia ideje és az azt követő évtizedek voltak. Akkor, bár több nyelvész elismerte, hogy a nyílt *e*-t és a zárt *ĕ*-t megkülönböztető kiejtés szebb, Lőrincze Lajos azt mondta, aki tudja, biztatni kell, hogy tartsa meg, Deme László hangoztatta, hogy „a zárt *ĕ* szívesen látott vendég a köznyelvben”, valójában azonban csak megtúrt volt, vagy még az sem. A Magyar Rádióban bemondó máig sem használhatja! Most sokkal inkább elképzelhető, hogy kétféle normát ismerjünk el.

Az *e-ĕ* megkülönböztetés a magyar nyelv ősi és szerves része. Az ősiséggel kapcsolatban elég arra utalni, hogy minden finnugor nyelvben megvan. A hangrendszerben határozottan helye van: alsó, középső és felső nyelvválás: *e-ĕ-i*. (A nyelvtanban betöltött szerepével, rendszerszerűségével Mészáros András részletesebben foglalkozik.)

Teljes értékű fonémapár, jelentésmegkülönböztető szerepe jóval nagyobb, mint az *i-í*, *u-ú*, *ü-ű* hangpároké, amelyeknek mindnek van betűjelük, vagy éppenséggel a *j-ly* betűpáré (itt hangpárról nem is beszélhetünk). Már szótári alakokból is elég sok azonos alakú szó van *ĕ* nélkül [pl. *szeg* (i) / *szég* (fn)], de ha a toldalékolt alakokat is hozzávesszük [pl. *eszēm* (fn) – *észēm* (i), *vetĕttem* (vet) – *vĕttem* (vĕsz); stb.] ezres nagyságrendű az *eĕ* nélkül összetéveszhető alakok száma, már csak azért is, mert két igerag is azonos *ĕ* nélkül: *-tek* (múlt i. t. sz. 3.), *-tĕk*: (jelen i. t. sz. 2.). Nyilvánvaló, hogy (eredetileg) nem lehet azonos két igealak olyan nyelvben, amely rendszerint nem teszi ki a személyes névmást. A legtöbb magas hangrendű, *t* végű ige cselekvő és műveltető alakja összetéveszhető *ĕ* nélkül: *fĕstettem* (mással), *fĕstĕttem* (én magam), hogy a már közhelynek számító *mentek* négyféle alakját már ne is részletezzük. De egész mondatok is lehetnek félreérthetők. Négy értelmezése van a következő mondatnak: „*Megĕrtem, hogy fĕltetek.*” A Bárczi Alapítvány pályázatára terjedelmes gyűjtemények érkeztek ilyen példákból.

A köznyelviként való megítélés ellen hat, hogy az írás általában nem jelöli. Voltak rá törekvések, de nem ezek győztek. Ennek történeti okaira most nem térünk ki, Benkő Loránd részletesen kifejtette. [6] Mivel a magyar helyesírás fonematikus, lényegében – néhány kivételtől eltekintve – a hangzást tükrözi, olyan hangot, amelynek nincs betűje, nem tekintenek elfogadhatónak, sőt létezőnek sem igen. Előfordul, hogy még olyanok sem tudnak róla, akik ejtik. Ha pedig fiatalok kiejtési vagy szavalóversenyre készülnek, szándékosan leszoknak róla. Ezért igyekszik a Bárczi Alapítvány minél több olyan könyvet kiadni, amelyben fel van tüntetve a két pont az *ĕ* hangokon, hogy tudatosítsuk azokban, akik születésüktől fogva így tanultak beszélni, és segítsük őket abban, hogy megtartsák. (A két pontot kiejtési segédjelnek

tekintjük, ez a helyesírást nem érinti, az írásképet nem is változtatja meg zavaróan.)

A jelölés és a köznyelviség ellen ható tényező – és az egyik leggyakrabban hangoztatott ellenérv – hogy egyes szavak *eë*-zõ ejtése nem egységes minden vidéken. Ez más nyelvi jelenségekkel is így van, mégis eldöntötték valahogyan, melyik a köznyelvi változat (sokszor önkényesen, tekintélyalapon). Már 30 évvel ezelõtti dolgozatomban is arra a következtetésre jutottam az Értelmezõ szótár és a Nyelvjárási atlasz összevetésébõl, hogy meg lehet állapítani a normát [7], azóta ezt a munkát el is végeztük az MTA támogatásával, a Balázs Géza irányította nemzeti stratégiai kutatási program keretében [8].

Mi nem tekintélyalapon állapítottuk meg az *eë*-zõ normát, nem a saját kiejtésünket kívánjuk másokra erõltetni. Az Elekfi László [9] és Mészáros András [10] jelölésének összevetésével kiválogatott ingadozó ejtésû szavakat kilenc, különbözõ tájegységre való adatközlõvel jelöltem be, a még mindig kétségeseket még további adatközlõkkel is, és az adatok alapján, egyes esetekben eredet- és elemzési szempontokat is figyelembe véve egy öttagú munkacsoport döntött. (Az elvek és módszerek a szótár elõszavában részletesen ki vannak fejtve.) [8]

A szótár, bár kicsi, tartalmazza az Értelmezõ kéziszótár minden *e*-t (és *ë*-t) tartalmazó tõszavát a rájuk jellemzõ kötõhanggal együtt (relatív tõ), beleértve az olyan szavakat, amelyeknek csak a kötõhangjában van *e* (ill. *ë*), továbbá minden toldalékot a hozzájuk tartozó toldalékelõzõvel együtt. Ugyanis munka közben jöttünk rá, hogy a kötõhangok egy része a tõre jellemzõ – ilyenek a régi, csak mássalhangzóból álló toldalékok (*-k*, *-t*, *-s*, *-m*) elõtti kötõhangok (ezek a kötõhangok tulajdonképpen lekopott tóvéghangok), másik részük viszont a toldalékra jellemzõ, így az igei személyragok és a terjedelmesebb toldalékok elõtti kötõhangok. (Ez nehézséget is okozott a számítógépes feldolgozásnál, mert az eddigi nyelvi programok a kötõhangokat egyöntetûen a toldalékhoz tartozónak veszik.)

Az általunk megállapított norma a magyarországi többségi *eë*-zést tükrözi. Rendszerszerû eltérés tapasztalható a széleken: Sopron vidékén, a Délvidéken, Palócföldön és részben a Székelyföldön hallható szó végi *ë*, pl. *feketë*, *bë*. Ezeket nem tudtuk figyelembe venni.

A szótárt eleve gépi feldolgozásra szántuk, hogy kiadványainkban könnyen és következetesen tudjuk jelõlni az *eë*-zõ kiejtést, illetve hogy bárki bármilyen szöveget át tudjon alakítani *eë*-zõvé saját céljaira, így, ha akarja, meg is tanulhassa ezt a gazdagabb nyelvváltozatot.

A szótárban mintegy 60 szónál még meghagytuk a választás lehetőségét. Úgy véljük, ennyi alakváltozatot még kibír a köznyelv. A gépi feldolgozásban csak az inkább javasolt változat szerepel, ugyanis éppen elég az olyan

választani való, ahol a szó különböző jelöléssel különböző dolgot jelent. Egy további választási lehetőség nagyon bonyolulttá tenné a használatot. Ez tehát olyanoknak való, akik nem jártasak az *eë*-zésben, és eligazítást szeretnének. Aki anyanyelvi *eë*-ző, és írásműveiben szeretné ezt jelölni, az kicserélheti azokat a szavakat, amelyek az ő nyelvváltozatának nem felelnek meg. Hogy hogyan, azt majd Novák Attila, a MorphoLogic munkatársa ismerteti.

Irodalom

- [1] Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Szerk. Grétsy László és Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1967.
- [2] G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai Kiadó, 1968.
- [3] Buvári Márta: A kétféle *e* hang esélyei köznyelvünkben. Szakdolgozat (Kézirat). 1976. (Rövidítve l. [9] előszó)
- [4] Bárcki Füzetek I. Köznyelvi kiejtésünkért. Tudományos tanácskozás Bárcki Géza nyelvész akadémikus születésének 110. évfordulója alkalmából. Bárcki Géza Kiejtési Alapítvány, Budapest, 2004.
- [5] Sente Imre: A tizenötödik magyar magánhangzó. Szabad szemmel. Esszék, jegyzetek, előadások. Stockholm, 2003. 101–108. – Ugyanez: Ághegy. Skandináviai magyar irodalmi és művészeti lapfolyam. 2004. 6–7. sz.
- [6] Benkő Loránd: Mikor dőlt el az *ë* írásának sorsa? Magyar Nyelvőr 87.
- [7] Buvári Márta: A „zárt *ë*” pere Magyar Nyelvőr 102.
- [8] Buvári Márta: Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval. Bárcki Géza Értéktörző Kiejtési Alapítvány. Budapest, 2001.
- [9] Elekfi László: Magyar ragozási szótár. MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994.
- [10] Mészáros András. Igényes (*ë*-ző) kiejtési kisszótár. Második, javított kiadás. Gondos Bt. Bicske–Budapest, 1999.